

Алибег Фетягъов. Уьмуьр ва яратмишунин рехъ.

Гафунин бажарагълу устад, лезгийрин совет девирдин эдебятдин бине эцигайбурукай сад тир Алибег Фатахов анжах 25 йисуз яшамиш хъана. И куьруь вахтунда адалай гзаф кIвалахар ийиз алакьна: шииррикай ибарат са шумуд кIватIал акъудна, са жерге поэмаяр ва шиирралди кхьенвай роман яратмишна, милли прозадин бине кутуна ва лезги шииррин реформатор хъана.

Владимир Маяковскийди шииратда тур къайдайрал амал авуна, Алибег Фатахов вичин яратмишунрин эвелимжи къадамрилай эгечIна девирдин вилик кыле хъана, чи уьлкведин ва адалай къецепата кыле фейи вири важиблу вакъийрикай ада вичин кхьинар авуна. Цийивилер галай адан яратмишунар тематикадин жуьреба-жуьревилелди, дерин идейныйвилелди, интернационализмдалди тафаватлу я ва адан ирс Дагъустандин эдебиятдин хазинадик акатзава.

Алибег Фатахов виликан Куьре округдин (гилан Сулейман-Стальский райондин) Цмуррин хуьре 1910-йисуз дидедиз хъана. Ирид йис хъайила ам школадиз фена. Сифтедай Алибега хайи хуьре, ахпани Къасумхуьрел кIелна. Гуьгъуьнлай ам, пеше хкягъун патал, Бакудиз фена ва ФЗУ акъалтIарна. Ана кIелзавай йисара А. Фатахова политграмотадин 6 вацран курсарани чирвилер къачуна, ам комсомолдин жергейриз гъахъна. Бакуда гзаф миллетрикай ибарат фяле классдин яцIа яшамиш жез, чирвилерихъ къаних жегъил хъсандиз «чрана» ва лигим хъана. КIвалахдикай азад вахтунда ада ктабар кIелдай.

1928-йисуз республикадин «Цийи дубня» газетда кIвалахиз эгечIдайла, Алибегахъ Бакудин учебно-заводской ва Курхуьруьнни Агъа-СтIалрин комсомолдин ячейкайра таблигъатчивиле ва агитаторвиле кIвалахай тежриба авай.

Алибег Фатахован яратмишунрин рехъ, адан несилдин амай гзаф писателрин рехъ хъиз, газетдиз акъатай къейдерилай, макъалайрилай, очеркрилай, фельетонрилай башламиш хъана. 1928-йис Алибег Фатахов эдебиятдин рекъел элячIай йис я. Адан сифте шиирар: «КIуьд январь», «Фекъиярни шехьда», «Вач, югъур хъуй, куьгъне уьмуьр», «Надидж аялар» поэма ва маса эсерар адетдин «къошмадалди» кхьенва, гъа са вахтунда ада адет хъанвай жуьредани дегишвилер, цийивилер туна. ИкI, бязи цIарара цензура авач, шиирдин кIалубди истемишзавай жуьредин рифма авачир дуьшуьшарни гьалтзава, авторди эхиримжи бендина вичин тIварни къазвач. Идалайни гъейри, бязи бендера везиндин ва туюкIуьр хъунин структура дегиш жезва.

Куьгъне девирдиз кхъей шииррилай гуьгъуьниз А. Фатахова социализмдин девирдин инсанрин (Риза, Гъасан, Аслан, Гуьлназ, Мегъамед, Гуьлпери ва мсб.) къаматарни яратмишна. Мисал яз, «Зарбачи Гъасан» (1931-йис) поэмада Гъасанан къамат гъахътинбурукай я. Гъасан, адан чIехи уьлкве хъиз, жегъил ва къуватлу я. Ам къизгъинвилив ацIанва ва хайи колхоздин, гъакIни шуьшедин чIунар чIугвадай «Дагогни» заводдин крар хкажун патал вири къуватар эцигиз гъазур я. «Зарбачи Гъасан» поэмадин бинеда авайбур гъакъикъи вакъиаяр, къилин игитни заводдин фяле хъайи Гъасан я.

Хайи лезги эдебиятдин тарихда Алибег Фатахов сифте яз шиирдалди кхъей «КъатI-къатI авур зунжурар» романдин авторни я. Адан винел авторди къуд йисалайни гзаф кIвалахна. Романда фялейрин уьмуьр, инкъилабдинни граждан дяведин вакъиаяр, хуьруьн майишат коллективламишунин шикалар ганва, обществодин жуьреба-жуьре классрин сад садаз къарши фикирар ачухарзава, урус халкъдихъ галаз къуьн-къуьневаз Дагъустандин зегъметчийри лукIвилин ва пачагъдин девирдин зулуматдин зунжурар къатI-къатIзавайди, цIийи уьмуьр тукIуьрунив эгечIзавайди къалурзава. Им романдин къилин тема я.

Алибег Фатахова кхъей чеб цIийи дуьнья патал чIугвазвай женгинин романтикадив ацIанвай «Дагъларин разведчикар», «Эм-тэ-эс», «Культ санштурм», дуьньяда къиле физвай важиблу ва кар алай вакъиаяр къалурзавай «Европадин жаллатIриз», «Садко ва Ванцетти» шиирри, «Чинани ана», «Дяве» поэмайри, михъи муьгъуьббатдив ацIанвай дишегълийрин къаматар къалурзавай «Кустарка», «Дагъларин руш» шииррини ван авуна.

Гъа са вахтунда, Алибег Фатаховаз вичиз шииратдин сергъятар дар яз акуна, уьмуьрдин гъакъикъат тамамдиз ва адан вири муракабвилерни адан гзаф терефар дериндай ачухарун патал шаирди и сергъятрай экъечIунин лазимвал авайди гъиссна. Гъа икI ада прозадин жуьреда кхъенвай эсерар пайда хъана. «Бегъер аллагъди ваъ, зегъметди гуда», «Чнани хъвана», «Риза», «Газет», «Бубадин веси», «Лянет» эсерра А. Фатахова, хайи халкъдин агалкъунрал шад яз, жегъил несилдиз алатай четин вахтарикай суьгъбетзава, гъикI лагъайтIа, автордиз а вахтар хъсандиз чизва. А. Фатахован гъикаяяр, адан шииратдин эсерар хъиз, девирдин метлеблу, вахтунин истемишунриз жаваб гузвай темайрал бинеламиш хъана кхъенва. А темаяр лагъайтIа, цIийи уьмуьр тукIуьрун, алатай куьгъне девирдин амукъаяр критика авун ва советрин цIийи инсан арадал атуни месэлаяр я. СтIал Сулейманахъни Хуьруьг Тагъирахъ галаз санал цIийи жанраяр гъялуналди, Алибег Фатахова лезгийрин совет девирдин эдебият вилик финик зурба пай кутуна.

(Биография кхъин ва чирун)

«РИЗА»

- Я Риза, алад, чан хва, барзадик квай зи малар хкваш!
- Риза, фена Саимат халадин квалаяй хъвадай яд гъваш!
- Риза, балкандиз яд це!
- Риза, чарх элкьюъра!
- Риза, Къурбаназ эвера!

Ризадин япарихъ пакамалай няналди галукъдай сесер ибур тир. И кар адаз члехидани, гъвечидани, эркекдани, дишидани, акатай ни хъайитлани буюрмишдай. Язух аял пакамалай няналди гъекъни каф хъана, инихъ-анихъ чукуруиз, юрта жедай. Садан гафни кьулухъ тадачир. Лежберар кимел кватл хъана, чпин дерди-баладикай рахадайла, чпин куьлуь-шуьлуь кваллахрал машгул хъанвайла, Ризани, вечрен луварик квай дициб хъиз, гъабурун къвала- рив жедай. Абуру са кар тапшурмишайтла, гъам ийидай, тахъайтла, руфунал ярх хъана къаткана, кьюънтер чиле аклурна, гъилерни хьюъкъверик кутуна, халкъдин ихтилатриз яб гудай. Лежбердиз кьюгъванар ийидай твалар ифирун патал цай хъийидай самар лазим хъана, малар галдай твал лазим хъана ва я чатук тухун патал магъ лазим хъана - и крар вири Ризадин гъилелай фидай, ам са клусни бизар жедачир. «Зун галатнава, заз чими хъанва» лагъай гаф адан сивяй акъатдачир. Маса сеферда, кимел халкъар ацукънавайла, Риза инихъ- анихъ алатнаваз жедай. «Риза, я Риза, иниз ша кван!» — лагъана, адаз эвер гудай. Ихътин вахтара ам кимел алач лагъана, садан акьулдини къатлудачир. Эверунин ванцел Риза акъат тавурла: «И шейтлан гъикл хъана?» — лугъуз, пата- къерехда вил экьюърдай. И арада Риза, гъиле залан магъ аваз, я кьюжах ацлурна самар гваз, ялиз-ялиз хкведай. Къуншидила са квалаяй цай гъана, самарик цай кутадай ва твалар ифирзавай лежбердиз куьмек гудай. И кардикай адаз вичизни акъван кеф жедай хъи, ам, къавун члереирал къекъведай кац хъиз, вичи хъувунвай цлун къерехдал эл- къвез жедай ва шадвал квай чиник хъвер акатдай. Пакамалай няналди гъа ихътин кваллахар ийиз тунайтла, адаз маса кар кландачир.

Члехибурун ихтилатриз, гъикаяйриз, зарафатриз, мисалризни дерди-баладиз яб гун адаз идалайни тлимил клани кар тушир. Эгер Гуьлселем къариди эвериз кваллиз хутахначиртла, ам халкъар квалериз хъфин тавунмаз куьчедай хъфидачир.

Ризадин клуьд йис хъанвай. Буба адан вич гъвечлизмаз къенай, дидени маса хуьруьз гьюьлуьз хъфена, ам етим яз вичин бадедин патав гумукъна. Бубади чарадаз кваллахиз, пата-къерехдиз фена хизан хвенай. Вичин мал-мулк, доход къведай са чкани авайди тушир. Ам къейидалай кьулухъ, Риза бадедихъ галаз михъиз цавукай, чиликай пай атлана амукъна. Тпун-хъун, алуклун-хутлунун къведай са чкани и ни чир. Ризадал кьюънер акъатай шихинин яргъи са перемни, куклвар хъана, кикер чилелай физвай яргъи шалвар жедай. Къилел алай бармак, лагъайтла, къифери къадгъунайди хъиз,

са чларни аламачиз, как дуьздал хъанвайди тир. Шалвардин кек чилелай физ, цаз акъахнавай къецил ківачни къеци ийиз, ам куьчедиз экъечіайла, язух къведай хътин са шикилда жедай. И пекерни адаз къуни-къуншиди ганвай-бур тир. Туьн-хъунни адан гатун вахтара пата-къерехда алатдай: садан йига малар гъалайла, гъанлай с фу гъатдай, масадаз са ківалах авурла, гъада са тике фуни са тимил цуру нек гудай. Гуьлселем къариди, инай-анай тїлалбиз, хапла-шурпа гъазурдай...

Хъуьтїуьз Риза, члада гъахъай кїезри хъиз, ківалей экъечі хъийидачир. Ківачел-квилел алукїдай затї авачир, хъуьтїерни кїевибур тир. И вахтара ам, къариди ківатїай тїмил цїамарикай цїай хъийиз, къулав ацукьдай ва ида-ада гайи тїмил-шимил техилдалди дуланмиш жедай. Са къас фу тїуьна, ківач-гъилни чими хъана, кефияр ачух жез-мазди, Ризади мани ядай:

Я	бахтавар	къайи	булах,
Квилел	верши	тарар	кїанда.
Панпасидвай		рикї	ягъайла,

Ваз са турши анар кїанда.

И мани Ризадиз куьчедай чир хъайиди тир, ида адан динжвал ва руфуна са тике фу гъатун къалурзавай. Ада и мани лугъузмаз, Гуьлселем къаридиз адан кефи куьк хъанвайди чир жедай. Ризадин хъуьтїер гъа икї акъатдай. Гатфар алукьна, чими хъунни кваз ам мад куьчедиз экъечїдай.

II

Ризадин мирес Сарухана са юкъуз адаз вичин мукьув эвер гана. Им куьуд хкатна, гатфар алукьиз мукьвал хъанвай хътин вахт тир, Сарухан, куьк кавални галчукна, вичин ківалерин айвандал рагъ гуз ацукьнавай. Ризани фена гъадан патан хъиз ацукьна. Явашдиз гьерекатзавай къайи гар галукъайла, къелечї, бижгьеррик квай Риза, хъраз вегьей гъажибугъдадин твар хъиз, зурзадай, адаз фул акъатдай, чиниз вили ранг янаваз ва сефилдиз гагъ Саруханаз, гагъ чилиз килигдай.

- Гъан,— лагъана Сарухана,— гила вун аял-куял туш, вун еке хъанва, вавай са кеспи авуртїа жеда.

Ам Саруханан куьк кавалдиз, рехивал ктканвай чїулав чурудиз, яру чиниз ва хци чїулав вилериз килигна. Ризадиз, Саруханаз вуч лугъуз кїанзаватїа, адан вилерай чириз кїанзавай.

- Акї хъайила,— давам хъувуна Сарухана,— гъамиша куьчейра гъатна жедайди туш, я куьзуь къаридивайни вун хуьз жезмач, са кеспи авуна кїанда.

Риза са геренда куьтїни тавуна акъвазна. Ахпа, къил винелди хкажна, мекъивилин зурзун квай сесиналди хабар къуна:

- Бес за вучда?
- Вучда къван, вирида вучзава?

- Вирида...
Вичин суалдин кършида Сарухана вячив вахкай суалдиз адавай жаваб гуз хъанач, наразивилелди кьил элкьуьриз акъвазна.

- Вирида, Риза,— лагъана Сарухана,— кеспи ийизва: сада цан цазва, сада мал хуьзва, сада гвен гуьзва, сада рабочийвал ийизва, садани чубанвалзава. Уьмуьр гъахьтинди я ман!

- Завай цан цаз жедани, за ам квелди цада кьван, Сарухан дах? — жузуна Ризади.

- Гьелбетда, вавай цан цаз жедач, гвенни гуьз жедач, рабочийвални жедач,— жувавай жедай кар ийида. Данарбанвал ийиз жедани вавай?

- Низ чида...— лагъана ада,— белки, жен.

- Агъадаллай Ветлан гададивай жедайди вавай жедачни? Зун ківачел-кьилел алачиз данайрив гьикі фида, гьич тахьайтІа бес са ківачел алукидай шаламар кьванни кІандачни? Шаламарни са куьгъне валчагъ ваз за гуда, анжах данайрив фена кІанда. Данарбанвилиз вун за туькІуьрда, ахпа угь-цІугь ийидайвал тахьуй.

- Хьуй ман,— рази хъана гада, Сарухана, къарагъна, айвандин дакІардай са шаламар акъудна. Ахпа ківалей са куьгъне валчагъни гъана.

— Ма, и шаламарни ваз, и валчагъни. Бадедив са тІимил рас хъийиз туна, алуки жуваз. Де гила вач, жуван ківач-кьил ая, мукьвара данайрив фена кІанда. Гъам жуваз фуни неда на, гъам са вад-цІуд рипе техилни къачуда. Ваз юлдашвиле вун хьтин сад чна мад аквада..

Риза, хиялар ийиз-ийиз, шаламарни валчагъ къужазда кьуна, ківализ хтана. Хъайи кардикай ада бадедиз ахъайна. Бадени Саруханалай рази хъана. Амма Саруханан гафари Ризадиз еке эсер авунвай, а гафар сакІани фикирдай акъатзавачир: «Завай,— фикирзавай ада,— цан цаз жедач, рабочийвал жедач, гвен гуьз жедач. Бес закай вуч хкатрай? Гила маса чара авач кьван, азиятар, дарвилер хъайитІани, данарбанвилиз фена кІанда». Эхирни ам данарбанвилиз фена. Амма им четин ківалах тир. Гзаф вахтара рехъ алатна дана тама амуькда, начагъ жедай. Зегьер квай векъ тІуьна дакІвадай, чархалай-рувалай аватдай. Иесийри къалдай, гзаф вахтара йифиз экъечІиз данайрихъ къекъезвез фидай, кьежена, алатна, ахвар тахъана хкведай. Зегьмет кьезилди тушир, пакамалай няналди ківачин кьилел акъвазна, галатна, бизар хъана, чандикай куьцІуьдай. Гатун вахтунда, тІветІ кткана данаяр гъарнихъ катдайла, нехир чкІидайла, тамариз, кІамариз фена чуьнуьх жедайла, абур кьуна акъвазариз кІанз алахъдай вахтунда адаз жедай кьван зегьмет я цан цуналди, я гвен гуьналди, я тама кІарасар хуналди жедайди тушир. Инихъ-анихъ катдай кьван, гъарайдай кьван язух аялдин япари ван ийидай,, алай перемдин далуди гьекъедин шур кьунвай. Ракъини кана цІулав хъанвай чиниз гьекъ акъатдай, ам винелай биши руквадини кІевна жедай. Ківачерал гзаф вахтара шаламар жедачир, хъайитІани, куьгъне, патар хкатай,

инай-анай гьатайбур жедай. Абурни яргъал фидачир, кве йикъан къене пад-пад хъана, чеб чпелай алатдай. Марфарикай чуьнуьх хъун патал лит авачир, мекъи вахтара алукидай чими парталар алачир. Гьакъарай къачур тимил-шимил техилни ихътин крариз гайила, гишила амукъдай. Ихътин четин ківалах, пис дуланмиш хъунухъ акурла, аялдин рикле мадни пис, чулав хиялар къекъведай. Гзаф вахтара ам вич вичивай квахъдай. Девлетлуяр, абурун аялар, абур квай кеф вилерик атайла, мадни гзаф перишанвал акатдай, хурай виниз дерт къарагъдай, вилел нагъв алачиз шехъдай.

Гьа икI, тум-къил авачир къван зегъмет чугуна, пара гишин, мекъи йисар алатна.

Ахпа са арадилай дуьньядин чарх маса патахъ элкъвена. Октябрдин социалист революция хъана. Уьлкведа граждан дявеяр хъана. Кьуьд алукуьдайла, данайривай акъвазай Риза мад муькуь йисан гатфариз жемьтдин вилериз акун хъуву- нач. Садбуру лагъана, бес ам ветегайриз фена, садбуру лагъана, Дербентдиз фена, садбуру лагъана, ракъун рекъел ківалахиз фена. Гуьлселем къаридивай хабар къурбуруз маса жаваб гьатна, — бес Риза, ягъухъ фейила, Красный Армиядихъ агалтна, гьабурухъ галаз феналда.

(Гьикая кIелун ва суьгъбетиз)